

УДК: 930.1:008[159.953-027.522]:001

DOI: 10.33402/up.2020-13-257-288

Галина БОДНАР

кандидатка історичних наук

доцентка кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

ВІД «КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ» ДО «ПАМ'ЯТІ ГРУП» ТА ПОСТПАМ'ЯТІ: ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ І СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ У СТУДІЯХ ПАМ'ЯТІ

Проаналізовано етапи становлення і трансформації в дослідженнях колективної пам'яті від конструктивістського розуміння характеру спогаду до трактування пам'яті та науки історії як двох модусів спогаду в культурній пам'яті; сучасні тенденції в студіях пам'яті до індивідуалізації спогаду і проблеми рецепції як зворотного боку продукування пам'яті. В окреме дослідницьке поле виділено постпам'ять, медіатизацію пам'яті та значення досліджень Голокосту в сучасних студіях пам'яті. Помітний з кінця 1970-х років сплеск зацікавлення пам'яттю у подальші два десятиліття переріс у справжній «бум пам'яті», «меморіальну епоху» і навіть «індустрію пам'яті». Проблематика пам'яті та історичного досвіду привертала увагу дослідників і зі середини 1990-х років стала провідною в сучасній теорії історії. Відбулося зближення історії та пам'яті – історія не розпочинається з моменту закінчення соціальної пам'яті, а в культурній пам'яті наука історія та пам'ять є двома модусами спогаду (А. Ассман), існують різні «модуси запам'ятовування» з розумінням того, що минуле не дано й щораз реконструюється і репрезентується (А. Ерл). Зазначено, що нівелювання особи в колективній пам'яті «колективним» призвело до індивідуалізації спогаду, розуміння колективної пам'яті як поєднання індивідуальних спогадів. Дедалі більша увага звернена до проблем рецепції – створені образи минулого аудиторія не сприймає у закладених творцями значеннях, прочитує у різний спосіб, а відтак долучається до продукування пам'яті. Тому слід враховувати зв'язки між традиціями репрезентацій, творцями пам'яті та її споживачами, тобто бачити відкритий діалог об'єкта, продуцента і споживача в процесі творення значень (В. Канстейнер). Простежено, що в епоху цифрових технологій пам'ять медіатизується, на зміну пасивному споживачу прийшла мінлива «мережева аудиторія», а «рамки пам'яті» сьогодні визначені медіями. Актуалізується дослідження постпам'яті – «вторинних спогадів», коли пережиття предків визначає особистісне формування нащадків із навіть витісненням власних спогадів і привласненням чужих. Стверджується, що розуміння того, що минуле не є лише надбанням істориків, воно наявне в житті кожного як суперечливі претензії та обов'язки, які визначають сьогодення

і майбутнє, а сучасність маніпулює минулим, залучає «тільки ту частину минулого, яка покликана освітити чи затінити його»; конструктивність комунікативної пам'яті та «етнізація страждання» з відкиданням плюральності й селективною амнезією є ви-кликом і водночас можливістю студій пам'яті насамперед щодо недавнього минулого.

Ключові слова: студії пам'яті, колективна пам'ять, культурна пам'ять, постпам'ять, рецепція, Алейда Ассман, Астрід Ерл, Вульф Канстейнер.

*Минуле є завжди новим. Воно повільно змінюється разом з жит-
тям, що крокує вперед. Частини минулого, що потонули в забутті,
спливають на поверхню, інші, менш важливі, опускаються на дно.
Сучасність диригує минулим, як оркестром. Вона вимагає саме цих
тонів, а не інших. Отже, минуле з'являється то надовго, то на
мить. То воно звучить, то замовкає. В сучасному задіяна тільки та
частина минулого, яка покликана освітити чи затінити його
(Італо Звево «Самопізнання Дзено»*)*

Справжній «бум пам'яті» (*memory boom*), «поворот пам'яті» (*memory turn*) остан-ніх двох десятиліть ХХ ст.¹ й виокремлення міждисциплінарного напрямку досліджень сучасної гуманітаристики – студій пам'яті (*memory studies*)² – є другим сплеском зацікавлення пам'яттю, що досягає сторічного рубежу в 20-х роках ХХІ ст. (беручи за початок відліку публікацію загальновідомої праці Моріса Гальбвакса (Maurice Halbwachs) «Соціальні рамки пам'яті» в 1925 р.). Повернення до пам'яті відбулося з розуміння нерозривності сучасного і минулого: «Кожному потрібні власні спогади,

* Цит. за: Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім.: К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 26.

¹ Сплеск зацікавлень пам'яттю помітний з кінця 1970-х років, на відміну від більш поши-реного на початку 1980-х років, і сягає до початку нового тисячоліття, коли вже помітне згорання і деякий спад. Привертають увагу критичні міркування сучасників, що не набули ще розголосу, про перебільшений акцент на відродженні «колективної пам'яті» в 1980-х – на початку 1990-х років. Цьому процесу передували невиправдано призабуті досягнення експериментальної психології та клінічного психоаналізу, академічне заці-кавлення процесами пам'яті (Olick J., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. Introduction. *The Col-lective Memory Reader* / ed. by J.-K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy. New York: Oxford University Press, 2011. P. 3, 28–29).

² З 1989 р. виходить спеціалізований журнал «History and Memory» URL: <http://www.jstor.org/journal/histmemo> (дата звернення: 12.12.2016), а з 2008 р. – «Memory studies». URL: <http://journals.sagepub.com/home/mss> (дата звернення: 7.12.2016), що забезпечили між-дисциплінарне поле для нових досліджень і критичних міркувань. Публікуються чи-танки: Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook / ed. by A. Erll, A. Nünning in collaboration with S.-B. Young. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008. 449 p.; The Collective Memory Reader / ed. by J.- K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy. New York: Oxford University Press, 2011. 497 p.; (Kon)teksty pamięci. Antologia / red. nauk. K. Kończal. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014. 440 s та ін.

адже вони слугують матеріалом, з якого творять особистий досвід, взаємовідносини з іншими, а головне, – образ своєї власної ідентичності»³, та через подив від «життєздатності пам'яті», яка «в останні двадцять років насторожила істориків, стала об'єктом їхніх досліджень»⁴. Як зауважила Єва Доманська (Ewa Domańska), «зі середини 90-х років відбулося зміщення зацікавлення теорії історії з проблеми історичної репрезентації на питання пам'яті та історичного досвіду, що означило згасання епохи наративізму й кінець його домінації в теорії історії»⁵. Зацікавлення проблематикою пам'яті невичерпне значною мірою через те, що в ній перетинаються різні підходи з різних дисциплін і пам'ять як феномен не монополізована жодною з них.

Дослідження пам'яті принесли до історичних студій ще кілька десятиліть тому маловідомі теми і знання. Змінилися акценти й запитання, які дослідник ставить до минулого, – замість питати, *чи* щось пам'ятаємо, тепер запитуємо, *що* і *як* пам'ятаємо. Дослідження пам'яті дало нове розуміння досвіду людей в минулому. Як порівнює Алон Конфіно (Alon Confino), «найкращі історики пам'яті, як той людоджер, шукають за людськими голосами та емоціями. Вони в полоні примарних образів минулого, що ширяють в певному суспільстві, одержимості певними подіями, періодами і віруваннями і намагаються зрозуміти, як і чому вони мають значення для людей в минулому»⁶. Кілька десятиліть тому історики не розглядали поняття «жертвовність» як конститутивне для розуміння історії XX ст., а саможертвовність не вважали визначальною в кожній національній пам'яті. Однак з уведенням поняття пам'яті змінився спосіб розуміння істориками присутності минулого в житті людей, що стало «суттєвим емпіричним, аналітичним і теоретичним інструментом для розуміння соціальних, політичних, культурних і навіть економічних явищ як таких, що спричинені безліччю різних чинників»⁷.

У сучасних студіях пам'яті досліджують широкий спектр проблем: сім'я, споживання, економіка, смерть, ностальгія, держава, як вмістилище пам'яті; те, як категорія пам'яті позначилася на прийнятті соціальних, політичних, економічних, повсякденних рішень; виявляють (взаємо)вплив раніше, здавалося б, не пов'язаних між собою явищ. Пам'ять формують: офіційна історична політика, громадська думка, сімейні спогади. Пам'ять суб'єктивна і змінна. Одні й ті ж події минулого люди пам'ятають по-різному й розповідають у різний спосіб. Зміни в сучасному житті зумовлюють перегляд минулого, виявляють інші акценти, наголос на раніше замовчуваних подіях. Колективна пам'ять, як той маятник, постійно рухається від історичних джерел до сучасних суспільно-політичних проблем, від сучасності назад до джерел минулого, намагаючись

³ Цит. за: Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 14.

⁴ Niven B., Berger S. Introduction. *Writing the History of Memory* / ed. by S. Berger and B. Neven. London; New Delhi; New York; Sydney: Bloomsbury, 2014. P. 6.

⁵ Цит. за: Saryusz-Wolska M. Wprowadzenie. *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* / pod red. M. Saryusz-Wolskiej. Kraków: Universitas, 2009. S. 20.

⁶ Confino A. History and Memory. *The Oxford History of Historical Writing*. ed. New York: Oxford University Press, 2011. Vol. 5: Historical Writing Since 1945 / ed. by A. Schneider and D. Woolf. P. 43.

⁷ Ibid. P. 42–45.

їх об'єднати, а відтак це постійна зміна трактувань, вибірковість одних епізодів і забуття інших, привнесення нових окреслень. Неоднозначність співвіднесення історія–пам'ять і «надає збереженню в суспільстві пам'яті про минуле ту творчу напругу, завдяки якій колективна пам'ять є таким невичерпним об'єктом для вивчення»⁸. Виклик для істориків – не піддатися інтерпретаціям, що лежать на поверхні, а «вишукувати значення з пам'яті через методи і теорії, через допит використання свідчення, наративу і джерел»⁹: «Фундаментальна проблема полягає не в тому, до якої міри те, що пам'ятають, узгоджується із тим, що діялося колись, а в тому, чому історичні актори конструюють свою пам'ять таким, а не іншим чином» (Девід Телен (David Thelen))¹⁰.

Проблематика пам'яті перемістилася в центр суспільної уваги, привела до переозначення культурних цінностей, національної ідентичності, соціальної інтеграції¹¹. Досвід свідків подій минулого продовжує жити в культурній пам'яті сьогодення. Простори спогаду й очікування майбутнього взаємопереплетені, змінюючись перетікають з покоління в покоління, актуалізують різноманіття досвідів минулого й потребу їх визнання: «... минуле, від якого ми все більше віддаляємося, не стає лише надбанням істориків, а продовжує у вигляді суперечливих претензій і обов'язків впливати на сучасність. Абстрактному синтезові історії протистоїть сьогодні багато різноманітних і почасти протилежно спрямованих спогадів, які вимагають суспільного визнання. Ніхто не буде заперечувати, що ці спогади, за якими криється власний досвід і домагання, стали живою і войовничою частиною сучасної культури»¹².

Під впливом цифрових технологій як потужного акселератора спогади самі стають більш мобільними, ефемерними й мінливими, зазнають постійних перетворень. З іншого боку, інтернет та інтерактивні форуми для спілкування творять нові форми співучасті, новий концепт «мережева аудиторія» (*networked publics*), який відтепер заміняє поняття пасивного споживання¹³. Позаду залишається спрощене розуміння того, що робота колективної пам'яті зводиться до людського чинника, а репрезентації збігаються зі сприйняттям. Дедалі більше уваги привертають проблеми рецепції, які неможливо вирішити без запозичення і майбутнього використання методів медіа- та комунікативних студій, тобто аналізу конструювання колективної пам'яті в процесі медіаспоживання. Перспективи дослідження колективної пам'яті вбачають у «герменевтичній тріаді» – зв'язку між традиціями репрезентацій, творцями пам'яті та її споживачами, тобто відкритому діалозі між об'єктом, продуцентом і споживачем в процесі творення значень¹⁴. Актуалізуються дослідження

⁸ Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти. *Империя и нация в зеркале исторической памяти*: сб. статей. Москва: Новое издательство, 2011. С. 13–14.

⁹ Confino A. *History and Memory*. Vol. 5. P. 50.

¹⁰ Цит. за: Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / пер. з пол. О. Герасим; ред. перекладу А. Павлишин. Чернівці: Книги – XXI, 2011. С. 23.

¹¹ Assmann A., Conrad S. Introduction. *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories* / ed. by A. Assmann and S. Conrad. London: Palgrave Macmillan UK, 2010. P. 4–5.

¹² Ассман А. Простори спогаду... С. 24–25.

¹³ Assmann A., Conrad S. Introduction. P. 4.

¹⁴ Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory* (Wesleyan University). 2002. Vol. 41, Nr. 2. P. 195–196.

«вторинних спогадів» як постпам'яті – не лінійного процесу сукупності наслідків, а «структури між- і транспокліннєвої передачі» знань і досвіду (не лише травматичного, сімейного (офіційна постпам'ять), минулого)¹⁵.

Сьогодні студії пам'яті – це самостійна міждисциплінарна галузь знань з широким теоретичним і методологічним інструментарієм, тривалим процесом становлення та розвитку, реакцією на суспільні запити, коли в умовах сучасних цифрових технологій спогади виходять за індивідуальні й територіальні межі як виклик для суспільства й гуманітарних студій, особливо на пострадянському просторі. Не претендуючи на вичерпність, у цій статті** спочатку охарактеризовано основні етапи становлення і трансформацій досліджень колективної пам'яті від конструктивістського розуміння характеру спогаду (від зародження колективного виміру пам'яті до «всесвітнього тріумфу пам'яті») до трактування пам'яті та науки історії як двох модусів спогаду в культурній пам'яті. Наступним кроком є спроба аналізу сучасної тенденції в студіях пам'яті до індивідуалізації спогаду і проблеми рецепції як зворотного боку продукування пам'яті («повсякденна пам'ять»). В окреме дослідницьке поле виділено постпам'ять і механізми (не)трансляції пам'яті в сім'ї та поза нею. Наприкінці ж зупинимося на визначальному сьогодні процесі медіатизації пам'яті, а також осмисленні ролі досліджень Голокосту в сучасних студіях пам'яті.

Конструктивістський характер спогаду: від зародження колективного виміру пам'яті до «всесвітнього тріумфу пам'яті»

Дослідження пам'яті ведуть уже віддавна, однак лише в першій третині ХХ ст. було окреслено колективний вимір пам'яті в соціологічній (Моріс Гальбваск) і культурологічній (Абі Варбург) перспективах – суб'єктивний індивідуальний і суспільний чинники, а також недокументальні історичні джерела, які відіграють таку ж важливу роль у формуванні уявлень про минуле, як і документальні архівні матеріали. Вперше термін «колективна пам'ять» застосував австрійський письменник, поет і драматург Гуго фон Гофмансталь (Hugo von Hofmannsthal) у 1902 р.¹⁶

У середині 1920-х років французький соціолог М. Гальбваск у вже хрестоматійній праці «Соціальні рамки пам'яті»¹⁷ обґрунтував концепцію колективної (соціальної) зумовленості індивідуальної пам'яті: пам'ять є соціальним конструктом, а не індивідуальним процесом збереження і осмислення вражень. Спогади соціально санкціоновані, індивідуальні спогади відтворюються відповідно до зумовлених меж (згідно з моделлю, заданою не минулим, а сучасним суспільством). Базові соціальні спогади, що конструюють ці межі, М. Гальбваск називав «орієнтирами». Колективна (соціальна) пам'ять не зводиться до фіксації окремих

¹⁵ Hirsch M. The Generation of Postmemory. *Poetics Today. International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication* (Duke University Press). 2008. Vol. 29, Nr. 1. P. 106.

** Стаття написана в 2016 р.

¹⁶ On Media Memory. *Collective Memory in a New Media Age* / ed.: O. Meyers, M. Neiger, E. Zandberg and eds. New York: Palgrave Macmillan, 2011. P. 2.

¹⁷ Хальбваск М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

точкових спогадів-«орієнтирів», це не переривчастий каркас з опорних точок, а суцільний потік, що рухається в просторово-часовій площині. Пам'ять – реконструкція минулого, а отже, погоджує образ пережитого зі сучасними «орієнтирами» і набутим власним досвідом. Спогади членів спільноти детерміновані груповим контекстом, тому в суспільстві функціонує стільки варіантів колективної пам'яті, скільки існує різних груп («групова пам'ять», «пам'ять нації»). Перевагою концепції М. Гальбвакса є пояснення не лише пам'яті, а й забуття. Пам'ять живе і зберігається в комунікації. Колективна пам'ять забезпечує передачу наступним поколінням важливих для групи знань про минуле. Забування минулого пояснюють не просто бажанням забути, а зникненням носіїв (груп) саме цієї пам'яті, неефективністю зусиль на її підтримання (комеморацією). Робота пам'яті визначена межами мови (функціонування індивідуальної пам'яті неможливе без мовних конструкцій, ідей, почерпнутих із соціального середовища), а її зміст – панівним історичним наративом. Вивчення родинної пам'яті й приватних практик пригадування М. Гальбваксом мало важливий вплив на розвиток усної історії, а дослідження пам'яті релігійних громад акцентувало топографічні аспекти культурної пам'яті, передбачивши поняття «місця пам'яті» (*lieux de mémoire*) П'єра Нора (Pierre Nora); розгляд громади, чия пам'ять сягає тисяч років, стало підґрунтям культурної пам'яті (*kulturelles Gedächtnis*) Яна й Алеїди Ассманів (Jan Assmann; Aleida Assmann).

Історію і пам'ять М. Гальбвакс бачить як відношення послідовності: історія розпочинається лише з тієї точки, де закінчується традиція, де гасне чи розпадається соціальна пам'ять¹⁸. Тобто історія – це істинне, об'єктивно-універсальне знання, тоді як пам'ять завжди є чіслюсь, зумовлена досвідом та інтересами якої-небудь соціальної групи, обмеженої у просторі й часі. Версії пам'яті різних груп є незіставними не лише тому, що реконструюють минуле в різний спосіб, а й тому, що вибудовують свій наратив, по-різному інтерпретують. На відміну від історії, яка ділить минуле на епохи, в пам'яті воно безперервне, пов'язане зі сучасністю («минувшина цікавить нас не як віддалений об'єкт дослідження, але як пам'ять, що вирішальним чином визначає нашу сучасність», а відтак пам'ять прямо пов'язана з ідентичністю – «ми лише тоді починаємо формувати нашу пам'ять, коли виходимо з певної конкретної ідентичності... Тому робота пам'яті є роботою зі створення власної ідентичності»¹⁹).

Якщо М. Гальбвакс – добре знаний основоположник досліджень пам'яті, то Абі Варбург (Abraham Moritz Warburg) – один з найбільш забутих. Історик культури і мистецтва, А. Варбург не створив цілісної концепції колективної пам'яті, однак у своїх розпорошених роботах окреслив низку масштабних новаторських ідей, які мали помітний вплив на подальший розвиток культурної пам'яті. Провідною думкою його досліджень було використання пам'яток образотворчого мистецтва як історичних джерел. Варбург виявив, що художники флорентійського Кватроченто, щоб зобразити рух, незмінно зверталися до античних взірців. У подальшому історик розвивав тезу,

¹⁸ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (дата звернення: 27.11.2016).

¹⁹ Навіцький У. «Убогі пам'яттю»: як минуле зводить самість та Іншого разом. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. Вип. 13–14. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / ред. В. Кравченко. С. 32.

що в епоху Відродження рецепція античності відбувалася насамперед у візуальній формі. В міру поглиблення своїх студій «звернення ренесансних художників до “суто античних підсилювальних ступенів мімічної мови” ... стало відкриватися йому вже не просто як вирішення деяких формальних проблем, а як ознака зрушення емоційних настанов цілого соціуму»²⁰. Варбург припустив існування європейської культурної пам'яті, закоріненої в образі. Важливість його думки полягає насамперед у сприйнятті культури як соціальної частини пам'яті (в подальшому розвиненої А. Ассман)²¹. Варбург застосовував термін «соціальна пам'ять» (*soziales Gedächtnis*) для пояснення того, як античні символи мігрували серед різних творів мистецтва, періодів та країн²².

З 1970-х років почалося переосмислення доробку М. Гальбваска, і як наслідок «повороту до пам'яті» (*memory turn*) і «буму пам'яті» в 1980–1990-х роках²³ виокремилися сучасні студії пам'яті, вихідною точкою яких стало багатотомне видання «Місця пам'яті» (1984–1992) під загальною редакцією П'єра Нора. У процесі роботи над проектом Нора констатував вихід за початкові наміри детально описати всі матеріальні й нематеріальні місця, в яких утілилася колективна пам'ять, і творення історії Франції «в другому ступені» як історичного феномена/метафори, що функціонує в колективній свідомості. На думку П. Нора, «робити (обов'язок, на моє переконання, кожного історика сучасності) “історію в другому ступені” означає докладатися до того, щоб історична критика перетворювалась на історію, що цілком стає критикою самої себе, а не просто робочим інструментом. Користь від прищестя пам'яті в тому, що вона вириває історика з його природної наївності». Сьогодні пам'ять – це не те, що «нам треба зберегти від минулого, щоб підготувати замислене майбутнє; вона – те, що являє й уприсутнює теперішнє собі самому». Колективна пам'ять кристалізує колективну ідентичність, «претендує на більш “правдиву” правду, ніж правдивість історії, правду пережитого, правду спогадів (про біль і страждання, репресії, приниження, забуття), якою б не була, втім, частка штучного конструювання та ухилу такого спогаду»²⁴.

У теорії пам'яті П. Нора колективну (групову) пам'ять забезпечує суспільство з певними символами. Спільні символи гуртують довкола спільної пам'яті, творять спільні ідентичності. Відійшовши від просторово-часової характеристики колективної пам'яті Гальбваска, Нора наголосив на абстрактній спільноті, визначеній певними символами. Такою спільнотою є нація, яка визначає свою позапросторово-часову єдність через політичні символи. У цій площині Нора поглиблює протиставлення Гальбваска живої колективної пам'яті об'єктивній і нейтральній науці історії, акцентує увагу на конструктивності спогадів, які підсилюють ідентичність²⁵.

²⁰ Гинзбург К. От Варбурга до Гомбриха. *Гинзбург К. Мифы – эмблемы – приметы: Морфология и история: сб. статей / пер. с ит. и послесл. С. Л. Козлова. Москва: Новое издательство, 2004. С. 52, 54.*

²¹ Saryusz-Wolska M. Wprowadzenie. S. 24.

²² Confino A. History and Memory. Vol. 5. P. 36.

²³ Ibid. P. 45–46; (Kon)teksty pamięci. Antologia... S. 10–11.

²⁴ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Рєпи. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. С. 261, 264.

²⁵ «Пам'ять, історія: вони в жодному разі є не синонімами, а, як ми усвідомлюємо сьогодні, протилежностями з будь-якого погляду. ... Пам'ять завжди актуальний феномен,

Попри критичні зауваження, що доробок П. Нора та його колег можна зрозуміти лише в контексті того часу й тієї країни, коли і де він був написаний («зафіксувати відчуття вічності Франції якраз тоді, коли те, що здавалося вічним, назавжди відходило з життя людей»), вибірковість матеріалу, а відтак трактування «Місць пам'яті» як взірця сучасної міфології, «паризького по духу проєкту... пам'яті як “ненаукової” альтернативи історичної науки» і беззмистовності аналогів²⁶, здійснювалися й далі реалізуються не лише національні²⁷, а й міждержавні проєкти. Дослідники польсько-німецьких місць пам'яті («Polsko-niemieckie miejsca pamięci / Deutsch-Polnische Erinnerungsorte»²⁸) підхопили «відхід від позитивістської фактографії, історії подій, лінеарності та звернення до символічного простору, оцінки колективної уяви й популярної культури, аналіз способів використання і функціонування минулого для актуальних потреб»²⁹. Запозичений у П. Нора спосіб вивчення минулого (аналіз символічного виміру минулого через вивчення функціонування місць пам'яті) трактовано не просто як дослідження того, як сприймають події минулого, постатей тощо, а що з цим сприйняттям минулого відбулося пізніше в колективній уяві, які асоціації й інтерпретації були ким, коли і з якою метою створені/підсилені, якою була їхня ефективність і як вони вписувалися в механізми творення колективного почуття одиничних ідентичностей та виключення інших, тобто коли «історію в другому ступені» можна трактувати як певного роду пересічні історії (*histoires croisées*) з різним зверненням до минулого, з різними формами передачі інтерпретації минулого, взаємозумовленими способами продукування значень і творення асоціацій, що стосуються минулого³⁰.

зв'язок, що переживається у вічній сучасності, тоді як історія, навпаки, є репрезентацією минулого. ... Пам'ять повертає спогад у сакральне, історія виганяє його звідти, її справа – розчаклування. Пам'ять виростає з групи, зміцнюючи її взаємозв'язки. ... Натомість історія належить усім і нікому і є своєрідним зверненням до універсального» (Цит. за: Ассман А. Простори спогаду... С. 143–144).

²⁶ Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? *Империя и нация в зеркале исторической памяти*: сб. статей. Москва: Новое издательство, 2011. С. 45–74 та ін.

²⁷ Дослідження «місць пам'яті» в Нідерландах, Канаді, Австрії, Італії (*Lieux de mémoire et Identités nationales / sous la dir. de Pim den Boer et Willem Frijhoff*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993. 284 p.; *Waar de blanke top der duinen: En andere vaderlandse herinneringen* / ed. N.C.F. van Sas. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1995. 158 p.; *I luoghi della memoria* / ed. M. Isnenghi. Rome; Bari: Laterza, 1997 (Покликання за: Франсуа Е. «Места памяти» по-немецки: как писать их историю? *Империя и нация в зеркале исторической памяти*: сб. статей. Москва: Новое издательство, 2011. С. 39).

²⁸ Детальніше див. опис проєкту на сайті: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci / Deutsch-Polnische Erinnerungsorte*. URL: <http://www.cbh.pan.pl/pl/projekty-naukowe/polsko-niemieckie-miejsc-pami%C4%99ci-deutsch-polnische-erinnerungsorte> (дата звернення: 12.11.2016).

²⁹ Цит. за: Saryusz-Wolska M. *Wprowadzenie*. S. 20.

³⁰ *Deutsch-polnische Erinnerungsorte. Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Reader dla Autorów i Autorów artykułów nt. polsko-niemieckich miejsc pamięci*. Wydanie czwarte (październik 2009 r.) / H.-H. Hahn, R. Traba, M. Górny, K. Kończal. Maszynopis. Berlin, 2009. S. 28–29.

Культурна пам'ять: історія та пам'ять як два модули спогаду

Докладні механізми функціонування пам'яті в соціальному просторі описало подружжя Яна та Алейди Ассман. Людська пам'ять виходить за свій внутрішній вимір – її змістовне наповнення, терміни зберігання в ній того чи того визначає не внутрішній вміст і контроль, а зовнішні соціальні та культурні межі. Однією з таких чотирьох областей зовнішнього виміру пам'яті є «культурна пам'ять», три інші – пам'ять, пов'язана з діяльністю, предметна і комунікативна пам'ять – більш чи менш плавно переходять у простір культурної пам'яті³¹. Комунікативна пам'ять охоплює спогади, пов'язані з недавнім минулим (3–4 покоління, 80–100 років); є неформальною, природною, виникає у взаємодії, повсякденності, це історичний досвід в межах індивідуальних біографій, які досліджують через усну історію. Культурна ж пам'ять скерована на фіксовані моменти в минулому, в ній не відображається минуле як таке, а «згортається в символічні фігури, до яких прикріплюються спогади». Для культурної пам'яті важлива не фактична, а відтворена в спогадах історія, тобто міф; це події в абсолютному минулому, міфічна передісторія, яка виявляється в ритуальних комунікаціях, святах за посередництва «спеціалістів-носіїв традиції»³².

Алейда Ассман розвинула запропонований Яном Ассманом поділ і доповнила його міркуваннями про колективну пам'ять, але в іншому, ніж у М. Гальбвакса, значенні. Її ієрархічна структура пам'яті містить три висхідні рівні: комунікативна пам'ять (індивідуальні спогади, які передають нащадкам), колективна пам'ять і пам'ять культури – культурна пам'ять. Якщо Я. Ассман розуміє колективну пам'ять як загальну категорію, що належить до соціальної природи пам'яті, то А. Ассман трактує її як один з різновидів пам'яті, суб'єктом якої є спільнота (місцева, національна, політична і т. д.). Групи, які на рівні колективної пам'яті є «носіями» історії, творять офіційну візію минулого. Тому культурна пам'ять існує над колективною пам'яттю, відображена в мас-медіа, інституціях і текстах, найбільше позначається на формуванні колективної ідентичності³³.

Відоме дослідження «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» (1999) Алейди Ассман розпочала з міркувань над тезою П. Нора: «про пам'ять так багато говорять лише тому, що вона більше не існує», розглядаючи кризу пам'яті як культурної традиції в процесі відокремлення сучасності від минулого, втрату пам'яті досвіду при зміні поколінь. Райнгард Козеллек (Reinhard Koselleck) поглибив твердження про закономірність зникнення певного явища, щоб бути усвідомленим, протиставив живий історичний досвід/спогади науковим історичним дослідженням³⁴. Отож, як пише А. Ассман, «Історія за цією моделлю

³¹ Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 19–20.

³² Там само. С. 52–59.

³³ Saryusz-Wolska M. Wprowadzenie. S. 33–34.

³⁴ «Критерії дослідження стають тверезішими, проте також, мабуть, знебарвленими, менш насиченими емпірією, навіть якщо вони обіцяють більш глибоке пізнання та об'єктивність. Моральна непевність, приховані захисні функції, звинувачення та розподіл провини історіописання – всі ці техніки упокорення минулого втрачають свій політично-

повинна спочатку “вмерти” в головах, серцях і тілах учасників, щоб уже як наукове знання феніксом постати з попелу досвіду. А поки що учасники, а отже, й афекти, домагання і заперечення для наукової перспективи знаходяться під загрозою викривлення. Тож об’єктивність – це не тільки питання про *метод* і критичні стандарти, а й *умертвіння*, відмирання, вицвітання страждань і печалі»³⁵. Досвід свідків подій минулого живе в культурній пам’яті нащадків, яка спирається на матеріальні носії (пам’ятники, пам’ятні місця, музеї, архіви) і регулюється цілеспрямованою політикою (не)пам’яті. З кризою/відходом пам’яті досвіду посилюються форми пам’яті, пов’язані з медіа і політикою. «Звуження» і «висихання» живої індивідуальної пам’яті може бути «скомпенсоване шляхом критики, рефлексій, дискусій». На культурну пам’ять впливають зовнішні носії і культурні практики, їхня зміна модифікує способи і принципи зберігання пам’яті, а за сучасних технічних умов межа між внутрішніми і зовнішніми психічними процесами стирається³⁶.

На відміну від М. Гальбакса і П. Нора, Алейда Ассман не протиставляє пам’яті і науки історії, але й не прирівнює: бачить їх як «два модуси спогаду, які не мають виключати або витіснити один одного» – функціональну (населену) пам’ять і накопичувальну (депопуляризовану) пам’ять. «Населену пам’ять можна назвати *функціональною пам’яттю*. Її найвагомішими ознаками є групові зв’язки, вибірковість, ціннісні зв’язки й орієнтація на майбутнє. Натомість історичні науки становлять пам’ять другого порядку, пам’ять пам’яті, яка вбирає в себе те, що губиться у вітальних взаємозв’язках сучасності. Я пропоную назвати цю пам’ять пам’яті *накопичувальною пам’яттю*. Немає нічого звичнішого за перманентний вихід забуття, безповоротну втрату цінних знань і вітального досвіду. Під широким дахом історичних наук такі депопулізовані релікти й нікому не потрібні запаси можуть бути збережені, але також підготовлені до того, щоб запропонувати нові можливості залучення до функціональної пам’яті»³⁷, – вважає дослідниця.

Тож історія та пам’ять взаємопов’язані: «історичне дослідження завдячує пам’яті своєю значущістю і ціннісною орієнтацією, пам’ять завдячує історичному дослідженню своєю верифікацією і корективами»³⁸. А. Ассман вважає, що невикористані спогади («аморфна маса» накопичувальної пам’яті, «частково не усвідомлена, частково несвідома пам’ять»), що оточують функціональну пам’ять, не просто забути; вони не суперечать функціональній пам’яті, а творять її задне тло, що йде на користь пам’яті: «Модель переднього і заднього тла обходить проблему бінарної опозиції; вона більше не дуалістична, а натомість перспективна. В цій взаємопов’язаності переднього і заднього тла ховається можливість того, що свідомі пам’ять здатна до змін, що конфігурації можуть розпастися і бути наново зібраними, що актуальні елементи стають неважливими, тоді як латентні – спливають

екзистенційний характер, вони вицвітають на користь наукового емпіричного дослідження та керованої гіпотезами аналізу» (Цит. за: Ассман А. Простори спогаду... С. 23).

³⁵ Там само. С. 23.

³⁶ Там само. С. 24, 28.

³⁷ Там само. С. 145.

³⁸ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 28–29, 31.

на поверхню й вступають одне з одним у нові взаємозв'язки. Глибинна структура пам'яті з її внутрішнім обміном між актуалізованими й неактуалізованими елементами є умовою можливості зміни й оновлення в структурі свідомості, що без заднього тла з його аморфним резервом просто застигла б»³⁹.

Фундаментом ідентичності є функціональна пам'ять, яка пов'язана з індивідами, на її основі констатують суб'єктів колективної дії – держави і нації. Несуб'єктивізоване «більше й інше, ніж допускає функціональна пам'ять» накопичувальної пам'яті, будучи непов'язаним один з одним, неструктурованим, входить до живої пам'яті взаємопов'язаним, сконструйованим, наділеним смислом. Потенціал накопичувальної пам'яті неохопний – це «резервуар майбутньої функціональної пам'яті», «основоположний ресурс оновлення культурного знання й умова можливості культурних змін», найбільш очевидний в тоталітарних суспільствах (за цілковитого контролю або повного усунення). Якщо межі функціональної пам'яті залишаються відкритими, то «обмін елементами й реконструювання смислового зразка» відбувається легко, в іншому разі пам'яті загрожує застій абсолютизації і фундаменталізації⁴⁰. Відірвана від накопичувальної, жива пам'ять веде до фанатизму, а накопичувальна пам'ять без функціональної – це лише багаж беззмислової інформації. Формування накопичувальної пам'яті неавтоматичне, неможливе без спеціальних інституцій, які «чинять спротив примусовим потрясінням минулого так само, як і його усвідомленому стиранню у функціональній пам'яті» через мистецьку, наукову, музейно-архівну діяльність і залишають простір для (не)зміни ідентичностей. Якщо суспільство не може собі дозволити «таких ніш і вільних місць», то й не зможе формувати накопичувальну пам'ять: «... дистанція, інтегрована в ці галузі [наведені вище галузі діяльності – Г. Б.], затримує безпосередній інструментальний зв'язок з ідентифікацією. Саме завдяки цій дистанції накопичувальна пам'ять і набуває свого значення для суспільства. Вона утворює контекст для різних пам'ятей-функцій у відповідності до їхнього зовнішнього горизонту, під кутом зору якого звужені перспективи минулого виглядають релятивно, стають доступними критиці й не в останню чергу: можуть бути змінені. Саме тому не мало б сенсу обстоювати один вид пам'яті на противагу іншому. В писемних культурах співіснують обидві формації, і з погляду майбутнього культури багато залежить від того, щоб вони продовжували перебувати одна біля одної у нових медіальних зв'язках»⁴¹.

У наступних роботах А. Асманн додає й модифікує поняттєвий апарат студій пам'яті, зокрема оперує терміном «соціальна пам'ять», а не «комунікативна пам'ять». Дослідниця виділяє три взаємопов'язані виміри пам'яті: нейронну, соціальну і культурну. Біологічна пам'ять формується і розвивається через взаємодію з іншими людьми (соціальна мережа, міжособистісні контакти й спілкування), культурними артефактами й актами (культурним полем, вербальними і візуальними носіями)⁴². Окреслюючи поняттєву амбівалентність і вказуючи потенційні

³⁹ Асманн А. Простори спогаду... С. 147.

⁴⁰ Там само. С. 149, 151–152.

⁴¹ Там само. С. 152.

⁴² Детальніше див.: Асманн А. Длинная тень прошлого... С. 19–21.

лінії суперечностей, авторка ставить читача перед необхідністю визначитися в інтерпретаціях і зробити свій вибір.

**Від «колективної пам'яті» до «пам'яті груп»
і «модусів запам'ятовування»: індивідуалізація спогаду**

Поєднання нових тенденцій в історичних дослідженнях з культурними запитами привело до сплеску досліджень пам'яті, що в результаті стала провідним історичним концептом. Проєкт П'єра Нора відобразив поступовий масштабний міждисциплінарний зсув початку 1980-х років – від «суспільства» до «культури» і «пам'яті». Це дало можливість поєднати минуле й сучасне, бачити різні, навіть опозиційні наративи, говорити про репрезентації і пам'ять, конструювання та інтерпретацію істориками минулого, а також – як люди (історики теж) конструюють своє колективне бачення минулого⁴³. Щобільше, сьогодні змінилося саме розуміння історії. Якщо раніше історія була спрямована на встановлення відповідності між оповіддю про подію і самою подією (рівнозначну відповідність), то тепер йдеться про інтерпретацію подій, а отже, «приходить усвідомлення того, що сама історія як епістемологічний проєкт не може відійти, по суті, від тих механізмів, якими користується пам'ять. Тобто історія (як дисципліна), попри свої епістемологічні претензії, є пам'яттю»⁴⁴. «Пам'ять виходить за рамки індивідуального, стає колективним проєктом ..., який належить тепер насамперед соціальній групі, а не індивідові»⁴⁵. Унаслідок двадцятиріччя «буму пам'яті» (кінець 1970-х – початок 2000-х років) сам П. Нора виступив з потребою захистити історію від пам'яті, від загрози поглинання історії колективною та індивідуальною пам'яттю.

Поряд з актуалізацією колективної пам'яті на початку 1990-х років, коли «замість критичного ставлення до образів як переважно засобів маніпулювання прийшло розуміння необхідності для людини звертатися до образів і колективної символіки»⁴⁶, розгорнулися критичні студії щодо її поняття, пізнавальних можливостей, методики дослідження. Сучасники суттєво доповнили основоположні твердження М. Гальбваска, критично їх переосмислили⁴⁷. В дослідженнях колективної пам'яті її вже не трактують, на відміну від М. Гальбваска, як певну реальну сутність, чітко визначену і раціональну, йдеться про можливості маніпулювання

⁴³ Confino A. History and Memory. Vol. 5. P. 39.

⁴⁴ Навіцький У. «Убогі пам'яттю»: як минуле зводить... С. 26.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 18.

⁴⁷ Сучасну критику теорії і методів дослідження колективної пам'яті на кількох вдалих прикладах аналізує Гелінада Грінченко, детальніше див.: Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 13–14. С. 11–24. Кісь Оксана пропонує теоретичні міркування про дослідження колективної пам'яті травматичного досвіду Голодомору в спогадах жінок, детальніше див.: Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*. зб. наук. статей / ред.: Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С. 171–191.

пам'яттю, її інструменталізацію, використання для політичних та ідеологічних цілей; привертається увага до носіїв пам'яті⁴⁸. У соціальних межах розрізняють публічну пам'ять (суспільство) і приватну (сім'я), що не лише не накладаються, а й нерідко перебувають у напруженні⁴⁹.

Піддане сумнівам відразу після появи поняття «колективна пам'ять» М. Гальбакса й зараз не всі приймають. Неможливо не погодитися з критичними міркуваннями про виняткове значення особистого досвіду як основи пам'яті та немислимість пам'яті поза носіями й індивідуальним досвідом. Замість «колективної пам'яті» пропонують інші означення – «ідеологія», «збірна пам'ять» (*collected memory*)⁵⁰. Через невизначеність поняття «колективна пам'ять» А. Ассман заміняє його «соціальною», «політичною» і «національною» пам'яттю. Історик Джей Вінтер (Jay Winter) не використовує поняття «пам'ять» (*memory*), а «згадка/спогад» (*remembrance*), яке включає «будь-який і кожен аспект нашого контакту з минулим, індивідуальний чи колективний»; перевагою спогаду над пам'яттю є відомості про того, хто пам'ятає, коли, де і як⁵¹, тобто термін містить означення конкретного моменту пригадування. Поняття «колективна пам'ять», за судженням Дж. Вінтера, доречне лише в значенні «пам'яті груп» (*memory of collectives*)⁵².

Серед сучасного термінологічного різноманіття в студіях пам'яті Астрід Ерл (Astrid Erll) пропонує на означення «взаємодії сьогодення і минулого в соціально-культурних контекстах» поняття «культурна пам'ять» (*cultural memory*) «як фундаментальний міждисциплінарний проєкт». Культурна пам'ять охоплює соціальну пам'ять (дослідження пам'яті в соціальних науках), речову чи медійну пам'ять (що є в центрі уваги літератури і медіадосліджень) та ментальну чи когнітивну пам'ять (досвіди психології і неврології). Це дуже умовний поділ, насправді, всі три виміри беруть участь у створенні культурної пам'яті⁵³.

Дослідниця окреслює індивідуальний (когнітивний) і колективний (соціальний, медійний) рівні культурної пам'яті. Пам'ять ніколи не є суто індивідуальною, а завжди формується під дією колективних контекстів. Від людей, які нас оточують, зі засобів масової інформації ми набуваємо схеми, які допомагають нам згадати минуле і закодувати новий досвід. Тобто ми пам'ятаємо в соціокультурних контекстах. Тому на цьому рівні «пам'ять» розуміють в буквальному значенні, а «культурна» є лише метонімією, як «соціально-культурні контексти і їхній вплив на пам'ять». Другий рівень культурної пам'яті належить до символічного рівня (засоби масової інформації, інституції, практики), за допомогою якого соціальні групи вибудовують спільне минуле. Суспільства не пам'ятають в буквальному значенні цього слова,

⁴⁸ Saryusz-Wolska M. Wprowadzenie. S. 23.

⁴⁹ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 98.

⁵⁰ Там само. С. 17; Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма... С. 173.

⁵¹ Winter J. M. Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century. New Haven: Yale University Press, 2006. S. 3.

⁵² Ibid. S. 4.

⁵³ Erll A. Cultural Memory Studies: An Introduction. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* / ed. by A. Erll, A. Nünning in collaboration with Sara B. Young. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008. P. 2, 4.

але відновлення спільного минулого має деяку схожість з процесами індивідуальної пам'яті, особливо її селективність і перспективність, що є невід'ємними у створенні версій минулого відповідно до сучасного рівня знань і потреб. Подібно до того, як соціально-культурні контексти формують окремі спогади, «пам'ять», яка представлена в засобах масової інформації, інституціях, має бути актуалізована фізичними особами, членами спільноти пам'яті. Без таких актуалізацій пам'ятники, ритуали, книги не є нічим іншим, як мертвим капіталом без будь-якого впливу в суспільстві⁵⁴.

Вважаючи дискусію про протиставлення чи поєднання історії та пам'яті (питання «історії і/або в пам'яті») непродуктивною в культурних репрезентаціях минулого, «тупицом у дослідженнях пам'яті», А. Ерл пропонує поняття різних «модусів запам'ятовування» (*modes of remembering*) в культурі, в якому визначальним є розуміння того, що минуле не дано, а мусить постійно бути реконструйованим і репрезентованим. Тому спогади (індивідуальні й колективні) можуть суттєво варіюватися.

Отже, існують різні способи запам'ятовування однакових подій минулого. Війну, наприклад, можна пригадувати, як міфічну подію («війна як апокаліпсис»), як частину політичної історії (Перша світова війна як «велика рубіжна катастрофа двадцятого століття»), як травматичний досвід («жах окопів, обстрілів, шквал пострілів» і т. д.), як частину сімейної історії («війна, в якій брав участь мій двоюрідний дядько»), як фокус гіркого оскарження («війна, яку вело старше покоління, фашисти, чоловіки»)⁵⁵.

Міф, релігійна пам'ять, політична історія, травма, сімейна пам'ять, або пам'ять поколінь, є різними моделями звернення до минулого. З цього погляду, історія є ще одним модусом культурної пам'яті, а історіографія – її спеціальним засобом.

Поряд з критичними розмірковуваннями щодо поняття «колективна пам'ять» і її пізнавальних можливостей другий напрям розвитку сучасних досліджень пам'яті стосується питань її поглибленого вивчення. Результатом «буму пам'яті» в історичних студіях став її надлишок, розмитість фокусу дослідження, напередвизначеність, як зазначив у середині 1990-х років А. Конфіно, «відчуття того, що через надмірне вживання поняття “пам'ять” знецінюється, в той час як дослідження пам'яті втрачають чітку спрямованість і стають передбачуваними»⁵⁶. У сучасних студіях пам'яті це загальновідомий виклик знаного в цій сфері дослідника. Приблизно в той самий час історик Чарльз Маєр (Charles S. Maier) заговорив про «надлишок пам'яті» не в науковому меморіальному дискурсі, а також у культурі й політиці – надмірне звернення до історичної пам'яті («голоси, настрої, соціальні ініціативи і рухи в американському суспільстві й американській політиці») зумовило «меморіальну індустрію»⁵⁷.

Американський соціолог Джеффри Олік (Jeffrey K. Olick) вважає, що дроблення колективної пам'яті на офіційну чи загальноновживану, етнічну, поколіннєву не усуває тенденції до продукування нових означень пам'яті. Погоджуючись із застосуванням

⁵⁴ Erl A. *Cultural Memory Studies...* P. 4–6.

⁵⁵ Ibid. P. 7.

⁵⁶ Цит. за: Olick J. K., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. Introduction. *The Collective Memory Reader...* P. 29.

⁵⁷ Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой / пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. С. 153.

поняття «колективна пам'ять», Дж. Олік наголошував на ролі індивідів у групах, поверненні їм індивідуальності, затіненої прикметником «колективний»⁵⁸. Колективна пам'ять – це поєднання індивідуальних спогадів членів групи. Вбачаючи два підходи в студіях колективної пам'яті – колекційний як множину індивідуальних спогадів членів певної групи (беруться до уваги психологічні, неврологічні й когнітивні чинники спогадів, а не соціальні, владні «технології пам'яті») та колективістський, що репрезентує публічний дискурс, рівень суспільства (пріоритетність соціально-культурного моделювання публічної і персональної пам'яті, а не індивідуально-психологічної), – Дж. Олік пропонує виокремити дослідження соціальної пам'яті (*social memory studies*) на протигагу вивченню колективної пам'яті (*collective memory studies*)⁵⁹. Сучасні дослідження пам'яті хибують узагальненнями, що помилково спрощують роботу історика зі спогадами, «оформленими» в межах ширшої групи. Наприклад, коли бачення досвіду війни покривають щорічні вшанування, промови, телевізійні програми, фільми тощо. Часто історики не вникають у суть колективної пам'яті (що вона собою являє, як функціонує, як співвідноситься з індивідуальною пам'яттю), не артикулюють цим поняттям або взамін пропонують популярні знання про минуле в суспільстві⁶⁰. Дослідник застерігав від спрощеного протиставлення «справжності» загальноновживаної пам'яті й «правди» історичної пам'яті в усіх історичних дослідженнях.

В одній зі своїх недавніх теоретичних публікацій А. Конфіно продовжує розвивати підняті ним раніше методологічні питання⁶¹, навіть дещо їх радикалізуючи, «висівати» /відбирати значення з джерел пам'яті: «вирішальним у студіях історії пам'яті є не те, як минуле репрезентоване, а чому воно є загальноприйнятим або відкинутим, для кожного суспільства встановлені свої образи минулого». Мало говорити про відмінності в суспільстві через обране минуле, воно має збудовувати емоції, мотивувати до дії, тобто має стати «соціокультурним способом дії»⁶². Людина не може пригадати подій, у яких не брала участі, однак, як зазначив дослідник, «позаяк творення і рецепція пам'яті, індивідуальної і колективної, вмонтована в особливий культурний, соціальний і політичний контекст, ми можемо дослідити те, як люди конструювали минуле, в якому вони не брали особисто участі, але яке вони ділили з іншими членами своєї групи як формувальне значення культурного знання, традиції і своєрідності»⁶³.

⁵⁸ Olick J. *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge, 2007. P. 23–24.

⁵⁹ Детальніше див.: Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять... С. 18–20.

⁶⁰ Tumblety J. Introduction. Working with memory as source and subject. *Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject* / ed. by J. Tumblety. Abingdon, Oxon: Routledge, 2013. P. 10.

⁶¹ «... потребу врахування в дослідженні пам'яті загальнокультурного, політичного й соціального контекстів, спрямування дослідницької уваги на проблеми рецепції й інтерпретації образів пам'яті, а також розгляду взаємозв'язку між різними пам'яттями, що існують у даному суспільстві» (Детальніше див.: Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять... С. 15).

⁶² Confino A. *History and Memory*. Vol. 5. P. 47.

⁶³ Ibid. P. 42.

У багатьох студіях пам'яті, в яких йдеться про репрезентацію минулого, губиться соціальний контекст. Соціальні відносини, як зазначає А. Конфіно, втрачаються на тлі «ідентичностей» і «пам'ятей», а розуміння суспільства ризикує понизитися до передбачених результатів певних ідей і репрезентацій. Натомість детальний аналіз продукування і соціального фундаменту пам'яті дає змогу пояснити спільне і відмінне в пам'яті різних груп. Індивідуальні й соціальні групи є вмістилищем різних і часто протилежних пам'ятей. Ізолюючи одну пам'ять, намагаючись її зрозуміти, ми пояснимо мало, треба брати до уваги «гру пам'яттю на різних рівнях, жонглювання пам'яттю індивідами і групами»⁶⁴.

Всупереч великій кількості історичних досліджень, сучасне суспільство, як і раніше, конструює спільні спогади про свою історію. Літератори, журналісти, вчителі відіграють більш помітну, порівняно з професійними істориками, роль у формуванні образів минулого в суспільній свідомості. Увагу дослідників, наприклад, усе більше привертає взаємозв'язок кінематографу і пам'яті – «зацікавлення фільмом і кіно як вмістилищами для відображення, формування, (пере)творення або індексації форм індивідуальної і колективної пам'яті»⁶⁵. Тому для ізраїльської дослідниці *Яель Зерубавель* (*Yael Zerubavel*) найбільш цікавим є «той рівень історичного знання, який врешті набуває найглибшого сенсу в контексті повсякденного життя»⁶⁶.

На життя суспільства, на хід подій найбільший вплив має те *історичне пізнання, яке закладене в головах звичайних людей*. Не можна сказати, що, коли люди не хочуть читати дослідження істориків, історична наука ніяк не впливає на хід подій. Знайомі більшість людей з історичними дослідженнями чи ні – так чи так всі вони мають якесь уявлення про минуле. І ця картина, що існує в їхній свідомості – нехай навіть вона не має майже нічого спільного з реальним минулим, – допомагає сформуватися їхнім уявленням про політику і суспільство, – зазначав американський історик Карл Беккер (*Carl L. Becker*)⁶⁷.

Конфіно А. вводить поняття «повсякденна пам'ять» (*mundane memory*) і зосереджує увагу не на продукуванні образів пам'яті, що домінує в сучасних студіях, а на їхньому (не)сприйнятті споживачами. Повсякденна пам'ять є сумішшю образів і значень, які кожен обирає на власний огляд і припасовує до вже наявних знань. Випродуковані образи минулого не сприймають як даність у тих самих значеннях, що їх заклали творці/мовці. Споживачі прочитують єдино закладені повідомлення кожен по-своєму і теж беруть участь у продукуванні пам'яті⁶⁸.

⁶⁴ Confino A. *History and Memory*. Vol. 5. P. 48.

⁶⁵ У 2017 р. цій проблематиці присвячений спеціальний номер журналу «*Memory Studies*» (January 2017, Vol. 10, Issue 1). Детальніше див.: Kuhn A., Biltereyst D., Meers P. *Memoires of Cinemagoing and Film Experience: An introduction. Memory Studies*. 2017. Vol. 10, Issue 1 (Special Issue: Cinemagoing, Film Experience and Memory). P. 3–16.

⁶⁶ Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти. С. 11, 14.

⁶⁷ Цит. за: Там само. С. 11.

⁶⁸ Проблема реценції пам'ятників на українському матеріалі підіймає Юлія Юрчук: «... реценсенти в першу чергу бачать у пам'ятнику вшанування когось, полеглого в бою, але не бачать (або воліють не бачити) тих політичних реалій, які спонукали сучасних діячів поставити цей пам'ятник і, що не менше важливо, реценсенти політики пам'яті таки не

Кожен індивід поєднує в собі індивідуальну, ґрунтовану на власному досвіді, й колективну пам'ять ширшого часового діапазону. В суспільстві індивід не є самодостатньою сутністю, а входить до менших чи більших, різних за часовою тяглістю спільнот, уведений до них мимоволі (родина, етнос) або обирає їх за інтересами, здібностями і т. д. Свідки не здатні промовляти у вакуумі. Процес пригадування людиною минулого є динамічним, несталим, залежить більше від сьогодення і уявлень про майбутнє, ніж про минуле.

Ми часто прочитуємо наново або цілковито переробляємо наш минулий досвід – несамохить і несвідомо – у світлі того, що знаємо і в що віримо нині. Наслідком цього може стати викривлене сприйняття окремих подій чи навіть тривалих періодів нашого життя. Це більше свідчить про те, як ми відчуваємо зараз, аніж про те, що сталося колись (Даніель Л. Шактер)⁶⁹.

Людська пам'ять не є фотографічною, а продукує кадри-знімки минулого. Пригадуючи, ми відтворюємо або реконструюємо наш досвід, а не відновлюємо його копії. Час від часу в процесі реконструкції додаємо відчуття, переконання чи навіть знання, отримані вже після пережитого. Тобто ми змішуємо наші спогади про минуле, додаючи емоції і знання, набуті після пережитого⁷⁰. Дослідження психологами автобіографічної пам'яті засвідчили, що «покликаючись на спогади, людина не усвідомлює, чи те, що вона пам'ятає, є образом того, що вона сама пережила, чи того, про що мріяла, а чи того, про що вона довідалася від інших», навіть із твердим переконанням про пережите як власне, яке, однак, трапилося насправді не з нею, а з кимось іншим⁷¹. Пам'ятаючи, людина «впорядковує» пережиття: «... індивід, здобувши доступ до фрагментарних специфічних даних, шукає способів їх упорядкування. Після їх упорядкування він створює цілісний наратив, який не мусить бути віддзеркаленням дійсного перебігу подій» (Томаш Марушевський (Tomasz Maruszewski))⁷². А. Ассман виділяє дві властивості (модуси) автобіографічної пам'яті: «я-пам'ять» і «мене-пам'ять». «Я-пам'ять» – сукупність історії про себе, які впорядковують хаотичний запас наших спогадів, надають їм певних значень, формують ідентичність. Вона вербальна і декларативна, свідомо відбирає з пам'яті спогади і формує їх у розповідь, наділяючи певними значеннями. На відміну від загальновідомої «я-пам'яті», «мене-пам'ять» недовговічна, дифузна, апелює до почуттів, тому актуалізується в певних місцях або за наявності певних речей (фотографій, реліквій і побутових предметів)⁷³. Соціум часто використовує індивідуальні свідчення для підсилення панівного наративу. Деколи свідки не впізнають себе в

знають, ким була особа, увічнена в пам'ятникові. Найчастіше саме цей історичний пласт (не)знання взагалі виноситься за дужки. Таким чином пам'ять втрачає прямий зв'язок з історичним минулим і починає функціонувати у вигляді міфу» (Детальніше див.: Юрчук Ю. Незнання як зворотний бік політики пам'яті. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/yurchuk-politics-of-memory> (дата звернення: 8.12.2016).

⁶⁹ Цит. за: Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт... С. 45.

⁷⁰ Winter J. M. Remembering War: The Great War... S. 4.

⁷¹ Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт... С. 43–44.

⁷² Цит. за: Там само. С. 44.

⁷³ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 73–74.

цих наративах, що провокує їхнє незадоволення перекрученням історії, яку вони пережили особисто, дистанціюються від спогадів більшості.

Тривку пам'ять про важливу подію, яка викликає емоційне збудження й відтворюється в дрібних деталях, прийнято називати пам'яттю-спалахом (*flashbulb memory*). Мимоволі запам'ятовуються події, в яких людина брала участь, але не завжди. Обов'язковими умовами формування виключних спогадів є високий рівень несподіваності події та важливість її наслідків. Спогади-спалахи відтворюються легше (хоча не обов'язково більш точно), ніж повсякденні. Отож характерні ознаки виключних спогадів можна звести до детального переказу контексту події, усвідомлення вагомості її наслідків, відтворення без докладання особливих зусиль, подвійної емоційності (опис пережитих емоцій і виразний емоційний слід спогаду). Судження, що виключні спогади точно відтворюють пережите і краще запам'ятовуються через емоційність, залишається дискусійним⁷⁴. Частина психологів схильна вважати, що за травматичного пережиття спрацьовують захисні механізми психіки. Однак психолог Мартін Конвей спростовує твердження про те, що надмірний рівень несподіваності й емоційності спричиняє ретроградну амнезію й унеможливорює пам'ять-спалах. Його дослідження засвідчило відкладення в пам'яті спогадів-спалахів за травматичних подій з високим емоційним збудженням в супроводі шокowego стану і здивованості⁷⁵.

Дослідження пам'яті перед новими викликами: постпам'ять, медіатизація пам'яті, Голокост і студії пам'яті

Постпам'ять. У сучасних дослідженнях пам'яті минуле трактується як конструкт, створений людиною залежно від її актуальних можливостей і потреб. Очікування майбутнього пов'язані з образами минулого і часто «підштовхуються і забезпечуються певними історичними спогадами». Різниця досліджень живого історичного досвіду особливо відчутна в площині зрівняння з науковим «чистим минулим». Міркування Р. Козеллека про зміну поколінь і відмирання живих свідків Голокосту, коли «змінюється об'єкт спостереження», а дистанція між «сучасним минулим живих свідків» і «чистим минулим» не лише збільшується, а й якісно змінюється, можна прикласти до будь-яких інших спогадів⁷⁶.

Однак важливо брати до уваги «асpekt несвободи» наступних поколінь від травматичного минулого і неможливості обходитися з ним на свій розсуд. Як зазначає в одній зі своїх робіт А. Ассман: «Потрібно з'ясувати, як уявлення про свободу волевиявлення, власні можливості та здатність до дій поєднуються з уявленнями про тиск несвідомого, непрозорість власних інтенцій і стійку заданість»⁷⁷.

⁷⁴ Оболенська Г. М. Феномен «пам'ять-спалах»: психологічні властивості і характеристики: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. 17 с.

⁷⁵ Conway M. A. Flashbulb memories. Essays in cognitive psychology. Hove: Psychology Press, 1995. S. 76.

⁷⁶ Цит. за: Ассман А. Простори спогаду... С. 23.

⁷⁷ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 10.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до «вторинних спогадів» – міркувань не очевидців, а їхніх дітей і онуків як трансляторів пам'яті про знакові події, пережиті їхніми рідними ще до їхнього народження, а отже, досліджують постпам'ять. На початку 1990-х років термін «постпам'ять» (*postmemory*) вперше ввела до наукового вжитку в одній зі своїх статей Маріан Гірш (Marianne Hirsch)⁷⁸, розвиваючи й уточнюючи шляхом «автобіографічного читання» роботи письменників і художників постгенерацій⁷⁹. Дослідниця вбачає у префіксі «пост» не лише лінійну віддаленість у часі, сукупність наслідків у послідовному процесі, а й «складну взаємодію близькості й віддаленості, те, як проявляється опосередкована передача інформації». Постпам'ять, як й інші «пост», звертається радше до минулого, ніж майбутнього, більше окреслює сучасне з огляду на складне минуле, ніж творить нові парадигми, «відображає непросте коливання між безперервністю і розривом». Постпам'ять не є рухом, методом чи ідеєю, а радше «структурою між- і транспоколіннєвої передачі травматичних знань і досвіду; наслідком травматичного пригадування (на відміну від посттравматичного стресового розладу) в поколіннєвому розрізі»⁸⁰. Дослідниця звертає увагу на роботи митців, які анонсують можливості альтернативних історій. Доповнення новими варіаціями того, що відбулося в минулому, порушує лінійність розповіді, постпам'ять, таким чином, стає «досвідом відновлення і перетворення, коли ми гадуємо про минуле, стикаючись із нашим майбутнім»⁸¹.

Структура постпам'яті пояснює, як численні злами та різкі розриви виражені травмою і катастрофою на інтра-, інтер- і транспоколіннєвому наслідді. Порушує й ускладнює лінію, якою Ассмани означили зв'язок індивідуума зі сім'єю, соціальною групою, інституціоналізованим історичним архівом. Цей архів у разі травматичного переривання, вигнання і життя в діаспорі втрачає свій прямий зв'язок з минулим, губить утілені зв'язки, змінені громадою і суспільством. І все-таки типологія Ассманів пояснює, чому та що нащадки можуть і чинять для того, щоб протидіяти цій втраті. Робота постпам'яті прагне *активізувати* і *перевтілювати* більш віддалені соціальні/національні та архівні/культурні меморіальні структури через реінвестування їх із резонансними індивідуальними і сімейними формами посередництва й естетичного вираження. Так, менше піддані емоційним процесам учасники можуть входити до покоління постпам'яті, яке залишається навіть якщо всіх учасників і навіть прямих нащадків уже немає⁸².

У постпам'яті важливе ставлення нащадків до культурних і колективних травм попередніх поколінь, досвідчення того, що вони «пам'ятають» завдяки історіям, образам, поведінці людей, серед яких виросли. Ці події сталися давно, але їхні наслідки живуть у сьогоденні. Цей досвід передається нащадкам так глибоко й

⁷⁸ Hirsch M. Postmemory. *Postmemory.net*. URL: <http://www.postmemory.net/> (дата звернення: 2.12.2016).

⁷⁹ Hirsch M. The Generation of Postmemory... P. 106.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Хирш М. Что такое постпамять / пер. М. Хирш. *Уроки истории. XX век*. 2016. 17 июня. URL: <https://urokiistorii.ru/article/53287> (дата звернення: 2.12.2016).

⁸² Hirsch M. The Generation of Postmemory... P. 111.

ефективно, що стає їхнім власним⁸³. Пережиті предками драматичні події визначають особистісне формування наступного покоління, і навіть більше – почуття, пережиття, емоції в родинних спогадах є настільки глибокими, що невласні спогади стають власними; автентичні спогади відходять на другий план і ризикують бути витісненими. Тож образи минулого конструюються не за допомогою пригадування, а проєктування з уявними конструкціями.

Найбільше міжпоколіннева передача інформації пов'язана з травматичними спогадами, розповідями про те, що виходить за межі звичного пригадування і настільки зачіпає, що не вкладається в межі здорового глузду. Повторюючи Єву Гоффман (Eva Hoffman), М. Гірш пише, що в просторі сім'ї чи певної групи, що вижила, поширюється не «пам'ять», а «еманація» в «хаосі емоцій»⁸⁴. Травматичний досвід не обмежується посттравматичними наслідками, а передається між поколіннями і всередині поколінь; здатний сприйматися іншими як свій власний, стає частиною їхнього життя навіть на іншій території, в іншій державі. Нащадки травмованого покоління більше вразливі до травматичного досвіду і синдромів посттравматичного стресу. Однак постпам'ять – це не лише травма, можна говорити про будь-який інший вагомий досвід, який може зламати «дистанцію між поколіннями і між людьми». Йдеться не лише про минуле пережиття, це може бути сучасний досвід, те, що зараз відбувається у світі. Так само це не тільки сімейна історія, а й частина публічної, яка «зачіпає групи людей і змінює їхнє життя»⁸⁵. М. Гірш наголошує, що постпам'ять не є особистісною позицією, а поколінневою структурою передачі, яка глибоко вкоренилася в сімейних формах посередництва⁸⁶.

Постпам'ять також не обмежується родинним колом, сім'єю. Родинні спогади визначає колективна пам'ять, яка, своєю чергою, конструється під впливом сімейних історій, створюючи, таким чином, взаємозумовлений процес. «Навіть найсокровенніші моменти сімейного життя стають частиною колективного уявлення, частиною загальних історій і образів, суспільними механізмами фантазії і проєкції. Це може вплинути на процес передачі індивідуальних і сімейних спогадів», – пише М. Гірш⁸⁷. Передача й матеріалізація смислів не зводиться лише до усної форми, до того, що можна вбудувати в наратив. Постпам'ять визначають як почуті розповіді в колі сім'ї, так й історичні джерела, публічні розповіді й образи, що нерідко суперечать усталеним родинним візіям, коли передача досвіду відбувається на кількох рівнях: історичному, інформаційному, емоційному⁸⁸.

Авторка розрізняє постпам'ять сімейну, ґрунтовану на вертикальному перетіканні міжпоколіннєвої інформації, та «віддалену», афіліативну, таку, що передається

⁸³ Ibid. P. 106–107.

⁸⁴ Ibid. P. 111.

⁸⁵ Лозинская А. Марианна Хирш: «Есть разница между постпамятью и мобилизацией патриотических чувств» / интервью. *Уроки истории. XX век*. 2016. 21 октября. URL: <https://urokiistorii.ru/article/53499> (дата звернення: 2.12.2016).

⁸⁶ Hirsch M. The Generation of Postmemory... P. 114.

⁸⁷ Хирш М. Что такое постпамять...

⁸⁸ Лозинская А. Марианна Хирш...

через емпатію, самоідентифікацію з людьми, які пережили драматичні події, та є комунікацією в межах одного покоління, між ровесниками, і вмістилищем пам'яті кількох поколінь водночас⁸⁹. Сімейні структури посередництва і представництва полегшують афіліативні дії. Можна також говорити про офіційну постпам'ять, наприклад, про конструювання національного патріотичного дискурсу. Офіційна постпам'ять може суперечити сімейній пам'яті, але водночас живиться з неї – «держава бачить, скільки енергії міститься в механізмі передачі пам'яті через сім'ю, і намагається використовувати її в своїх цілях»⁹⁰. Постає питання мотивації прихильників офіційної постпам'яті – це потреба вмістити свої знання в певні межі чи це безмежна віра в національний дискурс і бажання докластися.

Окремим дослідницьким полем є фотографія, яка відіграє важливу роль у процесі медіації, уможливорює доступ до події зі середини. Фото – унікальний потужний засіб для передачі подій, що залишаються неувяними. Пам'ять, сім'я і фотографія виділені М. Гірш як три потужні та провідні елементи транспокіліневої структури постпам'яті в період після Другої світової війни⁹¹.

«Для мене, – пише М. Гірш, – ключова роль фотографії (сімейної фотографії насамперед) – це засіб вираження постпам'яті, який пояснює зв'язок між сімейною і афіліативною постпам'яттю, та механізми, за допомогою яких архіви й інституції змогли водночас перевтілитися і реіндивідуалізувати “культурну / архівну” пам'ять»⁹².

Медіатизація пам'яті. Глобальні умови помітно вплинули на розвиток студій пам'яті, й водночас пам'ять увійшла в глобальний дискурс. Сьогодні пам'ять і глобальність треба розглядати поєднано, позаяк стало неможливо зрозуміти траєкторії пам'яті поза глобальною системою. Спогади виходять за національні кордони, виступають на глобальну арену через всі доступні канали, насамперед супутникове телебачення, засоби масової інформації та інтернет⁹³. У сучасних умовах широких технічних можливостей пам'ять медіатизується, як ніколи раніше, проходить через безліч медій і комунікативних платформ, урізноманітнюються форми репрезентації минулого в медіапросторі, збільшується коло осіб, які презентують і сприймають образи пам'яті, віртуалізуються механізми запам'ятовування/забування минулого. Чи не найбільший виклик, що постав перед соціальною пам'яттю зараз, – це збільшення можливостей і способів зберігати й ділитися минулим, як індивідуальним, так і колективним, застосовуючи цифрові технології⁹⁴. Більшість сучасних досліджень пам'яті характеризуються вагомою медійною перспективою – від процесів пам'яті до ролі комунікаційних технологій у соціальному забутті й мови

⁸⁹ Хірш М. Что такое постпамять...

⁹⁰ Лозинская А. Марианна Хірш...

⁹¹ Hirsch M. The Generation of Postmemory... P. 107–108.

⁹² Ibid. P. 115.

⁹³ Assmann A., Conrad S. Introduction. P. 1–3.

⁹⁴ Silence, screen, and spectacle: Rethinking Social Memory in the Age of Information and New Media / eds. L.-A. Freeman, B. Nienass, R. Daniell. New York; Oxford: Berghahn Books, 2014. P. 239.

як основного медіуму пам'яті⁹⁵. Як ніколи актуалізується теза А. Ерл про те, що незалежно від епохи і типу медій «як на індивідуальному, так і на колективному рівні ми маємо справу зі залежністю пам'яті від медіа та з утіленням пам'яті в медіумі», а Ендрю Госкінс (Andrew Hoskins), редактор журналу «Memory Studies», описує «стихийну цифрову мережеву пам'ять» як нове явище, «кероване зв'язками цифрових технологій і медіа»; зазначає, що «межі пам'яті» М. Гальбакса сьогодні визначені впливом сучасних медій⁹⁶. Медіаресурси не обмежуються традиційними формами – телебаченням, радіо, друкованими виданнями, їх щораз більше покриває інтернет-простір – записи в блогах, коментарі на форумах і тематичних порталах, сторінки в соціальних мережах.

Ми лише розпочинаємо вивчати вплив, який справила на пам'ять перша медіареволюція століття, утілена в кіномистецтві й телебаченні, у той час коли перебуваємо в середині другої медіареволюції, яка змушує нас концептуалізувати колективну пам'ять, базовану на інтернеті, а також нові візуальні та дискурсивні коди, – зазначав американський дослідник медійної історії Вульф Канстейнер (Wulf Kansteiner)⁹⁷.

Вивчення колективної пам'яті в медійно-комунікативній перспективі залишається пріоритетним напрямом сучасних студій пам'яті. Засоби масової інформації відіграють фундаментальну роль у формуванні колективних спогадів, тому дослідження медіапам'яті виявляють шляхи впливу на колективну пам'ять і конструювання індивідуальних спогадів, і навпаки. Колективну пам'ять розуміють як результат актів комунікації про минуле, що об'єднують певну спільноту, за допомогою позаіндивідуальних засобів інформації; «не просте поєднання індивідуальних пам'ятей, а пам'ятей, які вимагають об'єднання «різних перспектив» за посередництвом комунікації»⁹⁸. У колективній праці «Новини в суспільній пам'яті» (2006) за редакцією Інґрід Волкмер (Ingrid Volkmer) міжнародна команда дослідників вивчала медійно сконструйовану історію XX ст. та її функціонування в пам'яті й свідомості трьох поколінь людей (1920-х, 1950-х і 1980-х років) у дев'яти країнах світу⁹⁹. Визначальною ідеєю праці став зв'язок між минулими подіями і їхнім відображенням у ЗМІ. В дослідженні йшлося про медіа, через які події минулого були сприйняті вперше, і довгострокові моделі пригадування. Старше покоління зазначило медіа (переважно радіо і газету), з повідомлень яких уперше дізналося про певну подію. В його свідомості медіапрезентація події була прямо пов'язана зі самою подією. Натомість молодше покоління, яке зростало в мультимедійному світі, рідко могло вказати на медіа, які сповістили їм значущі події¹⁰⁰. Результати

⁹⁵ Erl A. Cultural Memory Studies: An Introduction. P. 12–13.

⁹⁶ Цит. за: Assmann A., Conrad S. Introduction. P. 3–4; Васильев А. Социальная память на подмостках театра новых медиа. *Новое литературное обозрение*. 2004. № 128 (4/2014). URL: <http://www.nlobooks.ru/node/5289> (дата звернення: 4.01.2017).

⁹⁷ Kansteiner W. Finding Meaning in Memory... P. 191.

⁹⁸ Silence, screen, and spectacle: Rethinking Social Memory... P. 3.

⁹⁹ News in Public Memory: An International Study of Media Memories across Generations / ed. I. Volkmer. New York: Peter Lang Inc., International Academic Publishers, 2006. 307 p.

¹⁰⁰ Ibid. P. 17.

засвідчили, що події минулого століття становлять не лише сухі історичні «факти», а стали суттєвими елементами нової глобальної колективної пам'яті, яка була інтегрована в ідентичності поколінь у всьому світі.

«Медіа» і «колективну пам'ять» зводять разом з метою концептуалізувати «медіапам'ять» «не просто як шлях чи процес, а радше як феномен сам собою». Упорядники колективної праці «On Media Memory» назвали її схоже до «On Collective Memory» М. Гальбвакса, щоб змістити увагу з колективної пам'яті на медіапам'ять як частину процесу розширення сфери досліджень пам'яті, відстеження шляхів поєднання студій пам'яті зі суміжними дисциплінами, постановки нових запитань щодо формування колективних спогадів та ролі мас-медіа в трансформаціях культурного, політичного і технологічного контекстів¹⁰¹. Упорядники вбачають у медіапам'яті систематичне дослідження колективного минулого через використання засобів масової інформації, наголошуючи на мультикультурності шляхів трансляції, підходів і дослідницьких проєктів, а також викликах, перед якими постали дослідження пам'яті й медіастудії¹⁰².

Однак переважна більшість медіастудій і надалі стосується вивчення друкованих та мовленнєвих текстів про минуле. Дослідники колективної пам'яті здебільшого звертаються до широко популярних медійних репрезентацій «як майже прямих виявів колективного розуміння минулого» й відносно рідко їх аналізують, з'ясовують значення мас-медіа у формуванні колективних спогадів аудиторії й майже не сягають дослідження шляхів конструювання медійниками мнемонічних продуктів¹⁰³.

Соціальна пам'ять в «інформаційному віці» постала перед новими відкриттями і забуттям. «Прискорення історією» з новими формами користування, запису і зберігання інформації зумовило оновлення збереження та організації історії. «Нові технології масової комунікації й соціальні медіа змінили наше залучення/включення в сучасне і минуле, постали нові виклики етики пам'яті, а також нові можливості для колись замовчуваних спогадів постати і відродитися», – зауважили упорядники збірника «Мовчання, екран і спектакль: переосмислення соціальної пам'яті в епоху інформації і нових медіа»¹⁰⁴. В сучасних умовах маємо безліч можливостей до комунікації, але це не означає автоматично надання рівних можливостей бути почутим кожному. Пам'ять проходить через безліч медій, і це визначає її особливості сьогодні. Мас-медіа/екран породжує «голос за кадром, субтитри, спалахування побіжного контенту, що переривається останніми новинами», а відтак – стримування, мовчання, заглушення, несуттєвість усього, що поза кадром. Біологічні, соціальні і культурні відмінності й розбіжності пам'яті стрімко розмиваються, якщо не зникають, під впливом «медіа-меморіального» «гіперзв'язку» (*hyperconnectivity*).

І хоча контртраєкторії основних засобів масової інформації, як і раніше, зберігаються, щоб кинути виклик уривчастості й розсіяності пам'яті в постдефіцитній

¹⁰¹On Media Memory. Collective Memory in a New Media Age... P. 3–4.

¹⁰²Ibid. P. 1.

¹⁰³Ibid. P. 15–16.

¹⁰⁴Silence, screen, and spectacle: Rethinking Social Memory... P. 3–4.

культури, відкритість медіатизованої пам'яті пропонує альтернативний бум пам'яті: незакінчене минуле й оживлене майбутнє, – зазначає Е. Госкінс¹⁰⁵.

Аналізуючи теоретичне підґрунтя студій колективної пам'яті, Вульф Канстейнер дійшов висновку про неналежне концептуальне обґрунтування колективної пам'яті як відмінної від індивідуальної і, як наслідок, хибне використання психоаналітичних і психологічних методів, а також недостатню увагу до проблем рецепції, неспроможність бачити соціологічну основу історичних репрезентацій. Окреслені прогалини в дослідженні колективної пам'яті, на думку вченого, неможливо вирішити без запозичення і майбутнього використання методів медіа- і комунікативних студій, особливо щодо проблем сприйняття. Для цього колективну пам'ять треба розуміти «як наслідок взаємодії трьох типів історичних чинників: інтелектуальних і культурних традицій, що обрамлюють всі наші репрезентації минулого; творців пам'яті, які селективно приймають і маніпулюють цими традиціями, та споживачів пам'яті, які використовують, ігнорують чи перетворюють ці артефакти відповідно до власних уподобань»¹⁰⁶. Визначальними у вивченні колективної пам'яті є індивіди, сучасна кон'юнктура, свідомо маніпуляція як не-свідоме захоплення/поглинання, яке завжди є опосередкованим, а тому стає очевидним лише через виявлення наслідків, а не властивостей¹⁰⁷. Пам'ять завжди є більш колективною, коли передає оригінальну атмосферу того чи того випадку з минулого; вона живе своїм повноцінним життям, не обтяжена актуальною індивідуальною пам'яттю, стає основою загального колективного пригадування як безособового, всюдисущого, сповільненого і зміщує фокус з політики пам'яті на репрезентацію. Як приклад, В. Канстейнер наводить пам'ять про Голокост в американському суспільстві: мільйони людей поділяють обмежене коло історій та уявлень про Голокост, хоча одиниці з них мають прямий зв'язок з цією трагедією; це визначено їхньою ідентичністю і світоглядом. Тому «вся пам'ять, навіть пам'ять безпосередніх очевидців, лише присвоює колективну значущість, коли вона вже структурована, репрезентована і використовується в соціальному середовищі»¹⁰⁸.

Студії пам'яті безпосередньо пов'язані з вивченням суспільства і соціальних змін. З одного боку, дослідники колективної пам'яті досягли значного успіху в семантичних і наративних параметрах соціального пригадування, що наповнюють і лімітують історичні уявлення представників певного колективу та вписані в комунікативні медіа, як і в нашу плоть та мислення. Тобто наголошено на важливості всесильності безособових чинників у формуванні особистісного світогляду, що співвідноситься з конструктивістським і постмодерним розумінням історії. З іншого боку, більш звичний аналіз життя і діяльності політиків, артистів та інтелектуалів розкриває те, як індивіди переборюють і випробовують обмеження успадкованого сприйняття минулого. Власне цей підхід віддає належне творчій

¹⁰⁵Hoskins A. *The Mediatization of Memory. Mediatization of Communication* / ed. by K. Lundby. Berlin: De Gruyter Mouton, 2014. P. 661.

¹⁰⁶Kansteiner W. *Finding Meaning in Memory...* P. 180.

¹⁰⁷Ibid.

¹⁰⁸Ibid. P. 189–190.

потузі конкретних індивідів. Незважаючи на відмінності, ці два підходи взаємодоповнюють один одного¹⁰⁹.

На сьогодні в студіях пам'яті, зазначає В. Канстейнер, заохочують до використання нових видів джерел й сформовано потужну емпіричну основу, залишилося позаду спрощене розуміння того, що робота колективної пам'яті зводиться до людського чинника, а репрезентації збігаються з рецепцією. Треба постійно мати на увазі, що всі медіапам'яті, особливо електронні засоби масової інформації, ані не відображають, ні визначають колективної пам'яті, а нерозривно залучені до її конструювання і розвитку. Методи гуманітарних наук найбільше пов'язані з комунікацією і культурними студіями, тобто способами аналізу конструювання колективної пам'яті в процесі медіаспоживання. Перспективи дослідження колективної пам'яті пов'язані з фокусуванням на «герменевтичній тріаді» – комунікації між творцями пам'яті, її споживачами та візуальними, дискурсивними об'єктами, а також традиціями репрезентацій, тобто відкритому діалозі між об'єктом, продуцентом і споживачем у процесі творення значень¹¹⁰.

Голокост та «етнізація страждання». Наріжною темою в сучасних студіях пам'яті є дискутування (не)впливу дослідження Голокосту на їхній розвиток, «коли хтось говорить про бум пам'яті, інший натомість говорить ... про широкі терени пам'яті про Голокост й інші ландшафти пам'яті, змодельовані на них»¹¹¹. Однак це далеко не квантитативний процес, а особливий контент пам'ятей і того, що вони символізують.

Саме з Голокостом А. Ассман пов'язує докорінний перелом в історичних студіях у 1980-х роках і поступове зближення історії та пам'яті: індивідуальні спогади почали трактувати важливим джерелом історичних досліджень, коли позитивістська історична наука вперлася в свої обмежені кордони; коли архівні матеріали не в змозі зафіксувати пережитий посттравматичний досвід¹¹².

Почасти через владу таких нових медіа, як фотографія і фільм, почасти через нові політичні інституції для забезпечення дотримання універсальних прав людини, почасти через те, що жертви були настільки масштабними, почасти через технологізований процес загибелі образ жертви Голокосту не просто став першим серед образів жертв загалом, але нібито образ жертви помістився в ядрі сучасної культури в цілому¹¹³.

На сьогодні ще не має відповіді на запитання, якою мірою сплеск зацікавлення студіями пам'яті є результатом дослідження Голокосту, чи ефект Голокосту був зумовлений іншими, ширшими процесами, чи наступні події ретроспективно трансформували уявлення про Голокост, чи ці три процеси відбувалися водночас¹¹⁴.

¹⁰⁹Ibid. P. 196.

¹¹⁰Ibid. P. 195–196.

¹¹¹Olick J., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. Introduction. P. 29–30.

¹¹²Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 28–29, 31.

¹¹³Olick J., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. Introduction. P. 30.

¹¹⁴Ibid. P. 31.

Згідно із судженнями деяких дослідників, пам'ять про Голокост не витіснила й не анулювала пам'яті про інші історичні травми, а навпаки – дала їм «мову і нові соціальні межі».

Пам'ять про Голокост справді унікальна, але саме тому вона стає парадигмою і моделлю для інших історичних травм, які орієнтуються на неї у своїх меморіальних саморепрезентаціях і політичних домаганнях. Так, пам'ять про Голокост створила радше нові можливості, ніж перешкоди, оскільки вона завжди – і це має вирішальне значення – асоціативно й аргументовано взаємодіє з іншими комемораціями¹¹⁵.

Голокост став «установчим міфом Європи», за словами історика А. Конфіно, замінивши з 1980-х років роль Французької революції як установчого міфу для західної культури. Відтепер з Голокостом пов'язане творення «загальних культурних меж для історичних трактувань, етичних цінностей, політичних домагань і нових базових понять»¹¹⁶. Натомість Східна Європа сфокусована на колективній жертвній пам'яті часів радянської окупації та комуністичної диктатури. Якщо в Західній Європі жертви єврейського геноциду та інших злочинів визнані, то цього не відбулося з жертвами сталінізму. Дотепер спроби поєднати пам'ять про Голокост з пам'яттю про сталінізм і оголосити 23 серпня, день підписання Пакту Молотова-Ріббентропа, спільним пам'ятним днем не увінчалися успіхом.

З розширенням ЄС на схід європейці набули нових спогадів, інтегрувати які в загальну пам'ять виявилось непросто. «Далека рідня» в європейському домі змушує європейські країни вбудовувати власну пам'ять в нові межі¹¹⁷.

Останнім часом панує незадоволення меморіальною культурою, яка стала провідним напрямом роботи з минулим від кінця 1970-х – початку 1980-х років. Тенденція ставити під сумнів доробок пам'яті посилилася з перетворенням травматичного минулого в предмет політичного й економічного торгу. А. Ассман виділяє дві характеристики меморіальної і політичної практики сучасності – відчутна перевага негативних подій над позитивними і домінування пам'яті про жертви над пам'яттю про злочинців. Розгорнулася конкуренція за визнання жертвового статусу заради економічної вигоди і політичного впливу. Ідеал прогресу, зорієнтований на майбутнє, замінив ідеал пам'яті, скерований у минуле, жертвою, а не героєм у центрі¹¹⁸.

Положення про пізнавально-привілейовану позицію жертви, яке стало однією з основних дослідницьких перспектив у сучасних гуманітарних студіях, передбачає вироблення жертвою, яка пережила репресії та насильство, активної позиції, переросло в політичну практику – «для того, щоб стати жертвою, треба бути активним суб'єктом і брати участь у боротьбі», щобільше, «жертва стає “справжньою жертвою”, коли починає піддаватися репресіям з боку системи за те, що не хоче бути жертвою, тобто пасивним, слабким та потребуючим опіки об'єктом влади»¹¹⁹.

¹¹⁵ Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой... С. 191.

¹¹⁶ Там само. С. 169–170.

¹¹⁷ Там само. С. 172, 177–178.

¹¹⁸ Детальніше див.: Там само. С. 154–155.

¹¹⁹ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з пол. та англ. В. Склокіна; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 142–143.

Привілейований статус жертви в 1990-ті роки породив, як зазначає А. Ассман, нові форми самовіктимізації та політики ідентичності. Жива ще в пам'яті населення травматична історія переростає в національний наратив, у нову форму національної ідентичності, а отже, відбувається «етнізація страждання», що веде до відкидання плуральності та селективної амнезії.

Якщо нація бачить себе в ролі колективної жертви, вона навряд чи готова включати в національний наратив епізоди власних злочинів, колабораціоналізму з фашистськими окупантами, участі в знищенні євреїв. Навпаки, роль пасивної жертви слугує доброю моральною позицією, адже вона захищає від відповідальності за минулі й недавні злочини. Національна самовіктимізація обертається небажанням чи нездатністю здійснювати «політику покаєння», яка створює можливість співчутливого ставлення до жертв власної державної політики. Тому так важливо, щоб вибірковість комеморативних процесів ставала предметом рефлексії і дискусій, завдяки яким можна знаходити ті чи ті форми компромісу і взаєморозуміння. Ціллю повинна стати не заміна меж пам'яті за принципом «або–або», а їхнє розширення за принципом «і–і». Ріст зацікавлення до історичної конкретики, до різноманіття й неоднозначності історичного досвіду має важливе значення для зближення між пам'яттю та історією¹²⁰.

Отже, обґрунтований у першій третині ХХ ст. колективний вимір пам'яті загальновідомий у своїй соціологічній (М. Гальбвас) і невинувато призабутій у культурологічній (А. Варбург) перспективах. Пам'ять соціально санкціонована, індивідуальні спогади не обмежуються збереженням і осмисленням вражень, а відтворюються згідно з визначеними межами, заданими сучасним суспільством. Комунікація, офіційні наративи, носії групи, комеморативні практики визначають зміст пам'яті та (не)забуття. У подальших своїх дослідженнях М. Гальбвас розвивав феномен соціальної пам'яті – численність соціальних меж і належність спогадів індивіда до певної кількості цих меж, рівночасне формування і деформація пам'яті про минуле, « потоки пам'яті » як трансісторичні образи і тексти, закріплені в культурі. Доробок М. Гальбваса зумовив сплеск зацікавлення пам'яттю у 1980–1990-х роках, а поняття «колективна пам'ять», співвіднесення індивід–процеси творення колективної пам'яті (до прикладу, «вписування індивіда назад до колективної пам'яті» (Сюзен Крейн)) й досі викликають різні трактування.

Дослідження колективної пам'яті свій головний імпульс отримали в руслі розвитку культурної історії. Історик мистецтва А. Варбург заклав основи рецепції минулого у візуальній площині – закорінена в образі культурна пам'ять, культура як соціальна частина пам'яті. Згідно з Яном Ассманом, культурна пам'ять є однією з чотирьох ніш зовнішнього виміру пам'яті, але три інші – пам'ять, пов'язана з діяльністю, предметна і комунікативна пам'ять – переходять у простір культурної пам'яті. На відміну від живої комунікативної, в культурній пам'яті минуле не відображається саме собою, а як відтворена в спогадах і змінена історія. Колективну пам'ять дослідник трактує як загальну категорію, що співвідноситься з соціальною природою пам'яті. Алейда Ассман натомість ввела концепт «колективна пам'ять» як проміжний між комунікативною і культурною пам'яттю, різновид пам'яті

¹²⁰ Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой... С. 159, 163.

(суб'єктом якої є спільнота – місцева, національна, політична), підпорядкований культурній пам'яті. Пам'ять та історію дослідника трактує як взаємопов'язані «два модуси спогаду» – функціональну (населену) і накопичувальну (депопуляризовану) пам'ять. Остання є «пам'яттю другого порядку, пам'яттю пам'яті, яка вбирає в себе те, що губиться у вітальних взаємозв'язках сучасності» і може згодом запропонувати залучення невикористаних спогадів до функціональної пам'яті, а отже, є умовою культурних змін. Накопичувальна пам'ять не формується автоматично, а спеціальними інституціями через мистецьку, наукову, музейно-архівну діяльність. Суспільство, яке не здатне забезпечити цю діяльність, не може сподіватися на формування накопичувальної пам'яті; з погляду майбутнього культури важливо, щоб обидві форми пам'яті співіснували в нових медіальних зв'язках.

У різноманітні сучасних студій пам'яті простежується панівна тенденція до індивідуалізації спогаду. Замість поняття «колективна пам'ять» застосовують «збірна пам'ять», «пам'ять груп», «пам'ятання» – терміни на означення конкретного моменту пригадування з персоналізацією того, хто пам'ятає, коли, де і як. Джеффри Олік, до прикладу, пропонує розрізнити дослідження соціальної пам'яті (множина індивідуальних спогадів членів певної групи) і колективної пам'яті (публічний дискурс, рівень суспільства). А. Ассман застосовує поняття «соціальна», «політична» і «національна» пам'ять. Ерл Астрід у поняття «культурна пам'ять» вкладає взаємопов'язані між собою соціальну пам'ять (дослідження пам'яті в соціальних науках), речову чи медійну пам'ять (що є в центрі уваги літератури і медіадосліджень) і ментальну чи когнітивну пам'ять (досвіди психології і неврології), розрізняючи в контексті співвіднесення пам'ять–історія різні «модуси запам'ятовування». Надлишок досліджень пам'яті призвів до їхньої всеохопності, розмитості, напередвизначеності (А. Конфіно); помилкових узагальнень, нерозуміння суті колективної пам'яті, продукування нових означень (Дж. Олік). Дедалі більшу увагу привертає соціальне підґрунтя історичних репрезентацій, «повсякденна пам'ять», рецепція/споживання. Як зазначив Вульф Канстейнер, колективну пам'ять треба розуміти як результат взаємодії трьох типів історичних чинників: інтелектуальних і культурних традицій, творців та споживачів пам'яті.

Виклик, що постав перед соціальною пам'яттю, – це нові можливості й способи зберігати і презентувати минуле засобами сучасних цифрових технологій. Спогади виходять за індивідуальні й територіальні межі, глобалізуються через супутникове телебачення, ЗМІ та інтернет, коли очевидною є «залежність пам'яті від медіа й утілення пам'яті в медіумі» (А. Ерл), а «межі пам'яті» М. Гальбвакса сьогодні визначені впливом сучасних медій (Е. Госкінс). Водночас актуалізується дослідження «вторинних спогадів» – з огляду на відхід у минуле безпосередніх свідків кривавих трагедій ХХ ст. все більш привабливим стає середовище їхніх нащадків як (не)трансляторів пам'яті. Маріан Гірш, авторка поняття «поствам'ять», убачає в ньому не лінійну наступність, сукупність наслідків, а «структуру між- і транспоколінневої передачі травматичних знань і досвіду». Пережиті предками травматичні події визначають особистісне формування наступного покоління з навіть витісненням власних спогадів і привласненням чужих. Поставам'ять – це не лише травма, а й будь-який інший вагомий досвід пережиття минулого і сучасного, сімейного і публічного (офіційна поставам'ять), що може суперечити усталеним

родинним візіям. Перелом в історичних студіях 1980-х років і трактування індивідуальних спогадів як важливого джерела історичних досліджень пов'язують з вивченням Голокосту (А. Ассман). Однак сьогодні ще залишається без відповіді питання, якою мірою сплеск зацікавлення студіями пам'яті є результатом дослідження Голокосту, чи ефект Голокосту був зумовлений іншими, ширшими процесами, або ж наступні події ретроспективно трансформували уявлення про Голокост, або ж ці три процеси відбулися паралельно.

REFERENCES

- Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty* (K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin, Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Assman, A. (2014). *Dlinnaia ten proshlogo. Memorialnaia kultura i istoricheskaiia politika* (B. Khlebnikova, Trans.). Moscow: Novoie literaturnoe obozreniie [in Russian].
- Assman, A. (2016). *Novoie nedovolstvo memorialnoi kulturoi* (B. Khlebnikova, Trans.). Moscow: Novoie literaturnoe obozreniie [in Russian].
- Assman, Ya. (2004). *Kulturnaia pamiat: Pismo. pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* / (M. M. Sokolskaia, Trans.) Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- Assmann, A., & Conrad, S. (2010). Introduction. In A. Assmann, S. Conrad (Eds.), *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories* (pp. 1–16). London: Palgrave Macmillan UK [in English].
- Confino, A. (2011). History and Memory. In A. Schneider, D. Woolf (Eds.), *The Oxford History of Historical Writing* (Vol. 5, pp. 36–51). New York: Oxford University Press [in English].
- Conway, M. A. (1995). *Flashbulb memories. Essays in cognitive psychology*. Hove: Psychology Press [in English].
- Domanska, E. (2012). *Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule* (V. Sklokina, Trans.; V. Sklokin, S. Troian, Eds.). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Dzhadt, T. (2011). «Mesta pamiaty» Pjera Nora: Chi mesta? Chia pamiat? In *Imperiya i natsiya v zerkale istoricheskoy pamyati. Sbornik statey* (pp. 45–74). Moscow: Novoye izdatelstvo [in Russian].
- Erll, A., Nünning, A., & Young, S. B. (Eds.). (2008). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: Walter de Gruyter [in English].
- Erll, A. (2008). Cultural Memory Studies: An Introduction. In A. Erll, A. Nünning, S. B. Young (Eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (pp. 1–15). Berlin, New York: Walter de Gruyter [in English].
- Fransua, E. (2011). «Mesta pamiaty» po-nemetski: kak pisat ikh istoriiu? In *Imperiia i natsiya v zerkale istoricheskoi pamiaty. Sbornik statei*. Moscow: Novoye izdatelstvo [in Russian].

Freeman, L. A., Nienass, B., & Daniell, D. (Eds.). (2014). *Silence, screen, and spectacle: Rethinking Social Memory in the Age of Information and New Media*. New York; Oxford: Berghahn Books [in English].

Ginzburg, K. (2004). Ot Varburga do Gombrikha. In K. Ginzburg (Ed.), *Mify – emblemy – primety: Morfologiya i istoriya. Sbornik statei*. (S. L. Kozlova, Comp.). Moscow: Novoie izdatelstvo [in Russian].

Hahn, H. H., Traba, R., & Kończal, K. (Ed.). (2009). *Deutsch-polnische Erinnerungsorte. Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Reader dla Autorów i Autorów artykułów nt. polsko-niemieckich miejsc pamięci. Maszynopis* (4th ed.). Berlin [in German and Polish].

Hirsch, M. Postmemory. *Postmemory.net*. Retrieved from <http://www.postmemory.net/> [in English].

Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics Today. International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication*, 29 (1), 103–128 [in English].

History and Memory. Retrieved from <http://www.jstor.org/journal/histmemo> [in English].

Hoskins, A. (2014). The Mediatization of Memory. In K. Lundby (Ed.), *Mediatization of Communication* (pp. 661–679). Berlin: De Gruyter Mouton [in English].

Hrinchenko, H. (2009). Kolektyvna (sotsialna) pamiat: krytyka teorii ta metodu doslidzhennia. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*, 13–14, 11–24 [in Ukrainian].

Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41 (2), 179–197 [in English].

Khalbvaks, M. (2005). Kollektivnaia i istoricheskaia pamiat. *Neprikosnovennyi zapas*, 2–3 (40–41), 8–27. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [in Russian].

Khalbvaks, M. (2007). *Sotsialnyie ramki pamiati* (S. N. Zenkina, Trans.). Moscow: Novoie izdatelstvo [in Russian].

Khirsch, M. (2016, Iiun 17). Chto takoe postpamiat. *Uroki istorii. XX vek*. Retrieved from <https://urokiistorii.ru/article/53287> [in Russian].

Kis, O. (2010). Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor. In H. Hrinchenko, N. Khanenko-Frizen (Eds.), *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherelo* (pp. 171–191). Kharkiv: PP «TORHSIN PLIUS» [in Ukrainian].

Kończal, K. (Ed.). (2014). *(Kon)teksty pamięci. Antologia*. Warsaw: Narodowe Centrum Kultury [in Polish].

Kuhn, A., Biltereyst, D., & Meers, P. (2017). Memories of Cinemagoing and Film Experience: An introduction. *Memory Studies*, 10 (1), 3–16 [in English].

Lozinskaia, A. (2016, Oktiabr 21). Marianna Khirsch: «Yest raznitsa mezhdu postpamiatu i mobilizatsiiei patrioticheskikh chuvstv». *Uroki istorii. XX vek*. Retrieved from <https://urokiistorii.ru/article/53499> [in Russian].

Memory studies. Retrieved from <http://journals.sagepub.com/home/mss> [in English].

Meyers, O., Neiger, N., & Zandberg, E. (Ed.). (2011). *On Media Memory. Collective Memory in a New Media Age*. New York: Palgrave Macmillan [in English].

Navitskyi, U. (2009). «Ubohi pamiattiu»: yak mynule zvodyt samist ta Inshoho razom. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk*, 13–14, 25–46 [in Ukrainian].

Niven, B., & Berger, S. (2014). Introduction. In S. Berger, B. Neven (Eds.), *Writing the History of Memory* (pp. 1–23). London; New Delhi; New York; Sydney: Bloomsbury [in English].

Nora, P. (2014). *Teperishnie, natsiia, pamiat* (A. Riepa, Trans.). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Klio”» [in Ukrainian].

Obolenska, H. M. (2012). *Fenomen «pamiat-spalakh»: psykholohichni vlastyvosti i kharakterystyky*. [The phenomenon of «memory-flash»: psychological properties and characteristics]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].

Olick, J. K. (2007). *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge [in English].

Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., & Levy, D. (Ed.). (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press [in English].

Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Deutsch-Polnische erinnerungsorte. Retrieved from <http://www.cbh.pan.pl/pl/projekty-naukowe/polsko-niemieckie-miejsca-pami%C4%99ci-deutsch-polnische-erinnerungsorte> [in Polish and German].

Saryusz-Wolska, M. (2009). Wprowadzenie. In M. Saryusz-Wolska (Ed.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* (pp. 7–38). Krakow: Universitas [in Polish].

Shatska, B. (2011). Mynule – pamiat – mit (O. Herasym, Trans.). Chernivtsi: Knyhy – XXI [in Ukrainian].

Tumblety, J. (2013). Introduction. Working with memory as source and subject. In J. Tumblety (Ed.), *Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject* (pp. 1–32). New York: Routledge [in English].

Vasilyev, A. (2004). Sotsialnaia pamiat na podmostkakh teatra novykh media. *Novoie literaturnoie obozreniie*, 128 (4/2014). Retrieved from <http://www.nlobooks.ru/node/5289> [in Russian].

Volkmer, I. (Ed.). (2006). *News in Public Memory: An International Study of Media Memories across Generations*. New York: Peter Lang Inc., International Academic Publishers [in English].

Winter, J. M. (2006). *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven: Yale University Press [in English].

Yurchuk, Yu. Neznannia yak zvorotnii bik polityky pamiaty. *Ukraina moderna*. Retrieved from <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/yurchuk-politics-of-memory> [in Ukrainian].

Zerubavel, Ya. (2011). Dinamika kollektivnoi pamiaty. In *Imperiya i natsiya v zerkale istoricheskoy pamyati. Sbornik statey* (pp. 10–29). Moscow: Novoie izdatelstvo [in Russian].

Halyna BODNAR*PhD, Associate Professor**Mykhailo Hrushevskyi Department of Modern History of Ukraine**Ivan Franko National University of Lviv**ORCID:* <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>*e-mail:* halyna.bod@gmail.com*DOI:* 10.33402/up.2020-13-257-288

FROM «COLLECTIVE MEMORY» TO «GROUP MEMORY» AND POST-MEMORY: DEVELOPMENT ISSUES AND MODERN CHALLENGES IN MEMORY STUDIES

A surge of interest in memory studies in the late 1970s has grown into a serious «memory boom», «memory epoch», and even «memory industry» in the following two decades. The problems of memory and historical experience posed an interest for the scholars and in the mid-1990s became a predominant trend in the modern theory of history. History and memory have become closer – history does not start where social memory ends and in cultural memory, the science of history and memory are the two modes of a memory (A. Assmann). There are different «modes of remembering» with understanding that the past is not something given and it is reconstructed and represented a new every single time (A. Erll). Replacing a single person with the «collective» in collective memory resulted in individualizing a memory and understanding collective memory as a combination of individual memories. Increased attention is paid to the problems of reception – the images of the past are not perceived by the audience within the meanings that were implied by the creator; they are interpreted differently, thus contributing to memory production. We should consider the links between traditions of memory representation, creators of memory, and its consumers, i.e. see an open dialogue between the object, creator and consumer when creating meanings (W. Kansteiner). In the digital era, memory is getting media treatment; instead of the passive consumer, we are now having a volatile «network audience», and the limits of memory today are determined by media. There is a growing interest in the research of post-memory – «secondary memories», when the experiences of ancestors affect the personality of descendants, sometimes by ousting personal memories and appropriating those to belonging to someone else. Understanding that the past is not only a legacy for historians but is also a part of everybody's life in the form of contradictory claims and obligations which determine the present and the future; that the present manipulates the past by attracting only «the part of the past which is supposed to shed light on it or put it in the dark» as well as constructability of communicative memory and «ethnicization of suffering» with neglect for plurality and selective amnesia is a challenge and simultaneously an opportunity for memory studies, and recent past in particular.

Keywords: memory studies, collective memory, cultural memory, post-memory, reception, Aleida Assmann, Astrid Erll, Wulf Kansteiner.